

Regionalismul bănăţean înainte și după comunism: transformări sociale, relații etnice și memorie istorică

LIVIU CHELCEA

1. Introducere: istorii liberale despre trecuturi naționaliste

În această articol, îmi propun să ofer câteva explicații și să arăt modalitățile prin care în timpul comunismului a avut loc o transformare substanțială a identității regionale a Banatului. În anii '70, '80 și în perioada de după 1989, noul discurs regionalist este centrat pe toleranță, dar și pe pragmatism, pe relevarea rolului grupurilor etnice în istoria și identitatea regiunii. Discursul regionalist s-a distanțat astfel de încercările constante din anii '20 și '30 de a evacua din memoria și identitatea regională a Banatului prezența grupurilor minoritare.

Cum poate fi înțeleasă o asemenea schimbare radicală a felului în care populația românească se raportează la celelate grupuri din Banat? Unii cercetători par înclinați să creadă că toleranța a fost dintotdeauna condiția „naturală” a acestei regiuni. Potrivit acestei narațiuni, ura și naționalismul au fost efectul propagandei aparatului de stat (instituții culturale, sistemul de educație etc), în timp ce la nivelul oamenilor de rând, populația Banatului a fost și a rămas timp de câteva sute de ani tolerantă. Ar fi absurd să se nege rolul statului în excluderea minorităților etnice în diferite momente istorice. Acesta a mers de la violențe simbolice pînă la acțiuni fizice. Pe de altă parte, dacă acțiunile statului sînt socotite independente de gradul lor de legitimitate în societate, este greu să se explice naționalismul interbelic sau regionalismul din ultimii 20-30 de ani¹. Cum s-ar putea explica apariția unui discurs democratic cum este regionalismul anilor '70 -'90, într-o perioadă în care național-comunismul a mizat tocmai pe strategii simbolice de constrîngere? Convingerea mea este, în consecință, că alături de politicile culturale ale statului, populația regiunii a fost de asemenea o sursă a naționalismului în perioada interbelică (așa cum mai apoi a alimentat toleranța), dar și că în diferite momente istorice au existat distanțe sociale variabile între grupurile etnice. Din această perspectivă este nevoie de o analiză structurală a relațiilor etnice, care să considere etnicitatea ca un fenomen agregat. Fiind vorba de o perioadă lungă, mi se pare mai puțin relevantă o descriere a fenomenelor de viață cotidiană sau de circulație a ideilor și bunurilor culturale, aspecte care de multe ori conferă Banatului o aură de multiculturalism.

Pentru a nu fi acuzat de lipsă de sinceritate, mărturisesc de la început că Banatul reprezintă o regiune fascinantă. Mai nou, producția culturală legată de acesta, cum ar fi cea a grupului de cercetare „A treia Europă” generează idei interesante și pune în circulație texte binevenite. Pe de altă parte, nu pot să mă identific total cu nuanțele discursului produs la nivel popular și reconstruit uneori la nivel științific sau de discurs public în și despre Banat. Cred că merită semnalate, chiar și cu riscul de a deranja sensibilitățile², unele lucruri ignorate, greșit articulate sau abuziv interpretate. Analiza de mai jos este poate opusul textelor, altfel foarte folositoare, în care implicarea cititorului produce efecte imaginative și fantasmatică prin evocarea lumii Banatului³. Ea mai degrabă își propune să elimine din imaginarul regional iluzia unui trecut coerent, dar și acuzațiile de balcanism, și să ofere totodată câteva explicații la nivel de structură socială și de context politic și cultural. Teza mea este că articulațiile memoriei și transformările pozițiilor sociale și economice ale grupurilor etnice intervenite în perioada comunistă pot explica relațiile etnice bazate pe toleranță și discursul despre multiculturalism, mai degrabă decît o poate face un „model de conviețuire” bănăţean (esențialist și aistoric).⁴

Prin urmare, încerc să explic printr-o istorie socială a relațiilor etnice (aproximativ pentru perioada '20-'90) cum a apărut propunerea generoasă și atractivă a unui Banat multicultural. Mai întîi voi descrie foarte pe scurt istoria regiunii, axîndu-mă mai ales pe poziția grupurilor etnice în structura socială a regiunii și pe relațiile lor, după anexarea Banatului la administrația românească în 1918-1920. Voi prezenta apoi conflictul dintre experiența regională și narațiunea centralistă hegemonică în perioada interbelică (dar și în prezent) a unei istorii uniforme pentru toți românii (indiferent de experiențele culturale diferite sub alte administrații). Voi discuta, de asemeni, contra-narațiunea mișcării regionaliste și relația sa ambivalentă față de narațiunea centralistă. În următoarea parte a articolului, voi descrie sumar rolul memoriei în formarea noii identități bănăţene, descriind și criticînd totodată câteva presupoziii larg împărtaşite în societatea românească, în special cele legate de balcanism. În fine, voi descrie schimbările sociale din Banatul din perioada comunistă care au influențat istoria regiunii așa cum este construită ea în prezent.

2. O scurtă istorie socială a Banatului

Banatul a fost pentru o perioadă îndelungată parte a Imperiului Habsburgic. Austria a anexat Banatul după pacea de la Passarowitz (Pojarevac) din 1718. Fiind lipsit de colonii extra-europene (spre deosebire de Anglia, Franța sau Spania), guvernul a hotărât să trateze într-o manieră mai productivă zonele nefolosite optim, o bună modalitate de creștere a veniturilor fiind colonialismul intern. Astfel a ajuns în regiune populația șvabă, provenită din Alsacia și Lorena. De-a lungul următoarelor două secole, până în anii '80, germanii au format grupul etnic cel mai numeros după cel al românilor, dar și referința identitară cea mai importantă din punctul de vedere al prestigiului. Mulți dintre germani erau agricultori, dar a existat de asemenea un număr semnificativ de meșteșugari. Începând cu secolul al XIX-lea, a crescut și populația urbană compusă din muncitori și clasa de mijloc. În 1778, Banatul a trecut sub administrația Ungariei. Maghiarii din regiune erau într-o măsură mai mică angajați în agricultură în comparație cu românii și chiar cu germanii). Pe lângă țărani și un grup de meșteșugari și mici meseriași, instituțiile statului constituiau o bună nișă pentru populația maghiară. Deși prezenți în rândul armatei, printre avocați și birocrați de rang inferior (și chiar avînd și cîteva familii aristocratice), românii constituiau mai ales grupul agricultorilor, fiind lipsiți de o clasă de mijloc urbană. A existat de asemenea o populație sîrbească, și odată cu dezvoltarea deosebită a industriei în secolul al XIX-lea, și o comunitate evreiască. În fine, au existat/există alte grupuri etnice de mărime mică precum croați, slovaci, cehi, ucrainieni, bulgari, s.a.m.d, însă fără o prezență politică distinctă în viața regiunii⁵.

După ce Banatul a trecut sub administrația românească, statul român a încercat, și în final a reușit, să alimenteze mobilitatea socială a stratului larg de țărani români, de multe ori pe seama minorităților. În această perioadă ideologia națională a devenit hegemonică, iar „naționalismul nationalizant”⁶ a constituit concepția principală a politicilor culturale ale statului. Prin puterea politică cîștigată, statul român a instrumentat instituțiile educaționale și culturale din regiune, mai ales din Timișoara/Temesvár, pentru a asigura mobilitatea socială și urbanizarea populației rurale românești. Statul a încercat astfel să formeze o burghezie urbană românească în Banat, și cu precădere în capitala regională. Intențiile de îmbunătățire a poziției sociale, au fost dublate de acțiuni simbolice precum ceremonii și ritualuri susținute de stat, redenumirea străzilor ș.a.m.d, toate menite să exprime creșterea prezenței românilor în spațiul urban. Există un consens larg împărtășit în rândul populației românești, potrivit căruia mediul urban, mai ales Timișoara, trebuia rapid românizat.

Eforturile de construcție națională au luat forma unei permanente lupte cu minoritățile, privite în mod greșit ca lipsite de empatie față de statul român. Ostilitatea statului față de acestea a dus la abuzuri ce au mers de la închiderea instituțiilor de învățămînt minoritare, pînă la excluderea lor din administrația publică. Inclusiv în Banat, a existat o puternică competiție între grupurile etnice în această perioadă, românii încercînd să excludă non-românii doar pentru a le lua locul.⁸

Caracteristic pentru politicile de construcție națională din această perioadă a fost natura centralistă a vieții politice, culturale și intelectuale. Justificat de către politicienii din București prin fragilitatea noului stat, centralismul a avut efectul pervers de a acorda instituțiilor statului o mare putere în redistribuirea resurselor mobilizate din toată țara. Acest rol de administrator incorect pentru provinciile mai bogate (Banatul și Transilvania) precum și măsurile birocratic-administrative nu au avut întotdeauna legitimitate în ochii populației din zonă. Aceste măsuri însemnau în principal că banii cheltuiți de către stat în Banat reprezentau mai puțin decît banii pe care activitățile din zonă le furnizau la buget. De asemenea, și la fel de important, puterea de redistribuire a statului a însemnat și că indivizii ce veneau din afara Banatului erau de multe ori preferați în posturi administrative și manageriale, în fața clientelei din regiune. Aceasta a provocat o puternică reacție și mișcare regionalistă, ce contestau distribuirea inegală a resurselor dintre centru și regiune. Au existat astfel acuzații deschise de colonialism la adresa Bucureștiului, precum și îndemnuri susținute la rezistență.

2.1. „Naționalismul regionalist” și hegemonia naționalistă în perioada interbelică: o relație ambiguă

Cei care vorbeau în numele Banatului și totodată erau producătorii discursului regionalist erau intelectualii și politicienii reuniți în jurul Partidului Național Țărănesc (de altfel, o bună parte a bazei electorale a acestui partid se afla în Banat și Transilvania).

Discursul regionalist al perioadei interbelice a fost cel mai bine exprimat de către un participant la aceste dezbateri prin conceptul aparent contradictoriu de **naționalism regionalist**⁹. În ciuda opoziției lor față de măsurile centraliste ale guvernului, discursul regionaliștilor era controlat de un cîmp în care singurele afirmații legitime ce puteau fi făcute erau cele legate de „națiune”.

În primul rând, discursul regionalist¹⁰ recunoștea „națiunea” drept un teren legitim de confruntare și negociere în luptele politice. Întocmai ca și centraliștii (reprezențați în plan local, dar și la București de către Partidul Național Liberal), regionaliștii erau de acord că „națiunea” era cel mai important element în viața politică a țării și că ea trebuia consolidată. Aceasta a însemnat că ei erau la fel de dispuși ca și centraliștii (uneori chiar reproșându-le acestora din urmă că împiedică „românizarea completă”) să excludă minoritățile din viața politică, economică și culturală a Banatului. Din acest punct de vedere, elitele bănățene interbelice au furnizat încă un exemplu de ceea ce Irina Livezeanu¹¹ denuște drept „consensul naționalist” al acelei perioade.

În al doilea rând, versiunea lor despre istoria și cultura națională submina spațiul omogen construit de centraliști, introducând regiunea ca un element primordial al națiunii. Acest sentiment al diferenței regionale era bazat pe situația economică mai bună a țărănimii românești din Banat față de restul României, dar și pe un sentiment de superioritate culturală față de Vechiul Regat, considerat drept balcanic. Se poate susține în mod legitim faptul că această diferență era rezultatul prezenței și contactului cu celelalte grupuri etnice și a procesului de modernizare „de sus” întreprinse de administrația austro-ungară, începând cu secolul al XVIII-lea. Totuși, pînă la începutul comunismului (iar în timpul acestuia și în perioada ce i-a urmat, doar în mediile private sau marginale ale cîmpului puterii), nimeni nu putea recunoaște în mod public genealogiile minoritare ale identității regionale sau naționale, fără a fi acuzat de trădare națională și de subminare a securității statului¹². Prin urmare, soluția adoptată de regionaliști a fost o simplă afirmare a unei identități românești pure pentru ei și pentru Banat în general, și din această cauză superioară identității balcanice corupte și inferioare a restului României.

În timp ce astfel se prezenta situația în perioada interbelică, comunismul a schimbat fundamental organizarea discursului public și a felului în care memoria și istoria erau prezentate. Toate versiunile precomuniste ale trecutului istoric și personal s-au mutat în domeniul privatului pentru a fi salvate de încercările statului de a impune memorii false. În termenii istoricului Pierre Nora¹³, se poate spune că a existat o trecere de la „istorie” la „memorie”, și de la memorie scrisă la memorie orală¹⁴. Însă în domeniul privatului, memoriile au fost deschise la transformări și modificări, conform dorințelor, presiunilor, intereselor și relațiilor sociale ale prezentului, aspect la care mă voi referi în continuare.

3. Contextul cultural și social al noului regionalism: opoziția la național-comunism și minoritățile etnice ca resursă

Începând cu anii ‘60, discursul naționalist a redevenit predominant, de data aceasta articulat pe organizarea stalinistă a statului. În descrierea lui Katherine Verdery, proliferarea discursurilor concurente despre națiune (reciclate după 1989 în distincții precum naționalismul „bun” și cel de „grotă”¹⁵) a contribuit la reproducerea comunismului în România¹⁶. „Națiunea” ca principiu de organizare a discursului a fost combinată cu marxismul instituționalizat, devenind astfel cîmpul în care versiunile concurente ale trecutului puteau fi produse. Dintre acestea, cea mai importantă pentru analiza discursului regionalist din Banat a fost versiunea pro-europeană a trecutului național, ce insista pe aspectele benefice ale legăturilor istorice cu Europa și pe avantajele modernizării în fața unor forme (noi și hibride) de tradiționalism. Speranța neoficială a adepților acestui discurs, era că reluarea legăturilor cu Europa va însemna și democratizare. Deși reproducînd în linii generale hegemonia discursului național, această versiune era adeseori concepută de către apărătorii ei drept rezistență, însă nu la comunism, ci la versiuni mult mai naționaliste precum național-comunismul și protocronismul.

În același timp, după 1945 s-au produs transformări majore în organizarea economică și, bineînțeles, politică a regiunii. Din punctul de vedere al etnicității, regimul comunist¹⁷ a cauzat „schimbarea fostei baze a poziției de clasă și a suportului instituțional al identităților etnice”¹⁸. Clasa se constituia acum nu prin capitalul financiar sau educațional, ci prin accesul la pozițiile politice și administrative¹⁹, adică privilegiul de a distribui ce a fost acumulat de către stat.

Pentru germanii din Banat, perioada postbelică a însemnat deportări masive în Uniunea Sovietică și colectivizarea agriculturii. Noua organizare economică a condus la nivelarea poziției economice și sociale pentru întreaga populație rurală, indiferent de grupul etnic.

Naționalizarea mijloacelor de producție și a băncilor, precum și etatizarea profesiilor liberale, au redus diferențele anterioare dintre populația urbană a celor trei principale grupuri etnice. Aceasta a provocat o redefinire a relațiilor sociale ale grupurilor etnice din Banat, ele avînd acum statuturi mult mai apropiate.

Prin urmare, principala frustrare a populației românești din regiune — inegalitățile economice, ca și corolarul acestora, dorința de a exclude minoritățile, nu își mai aveau obiectul. Într-un mod pervers și

neanticipat, pe termen lung comunismul a rezolvat multe din dorințele interbelice ale regionaliștilor²⁰ și ale naționaliștilor. În mod corespunzător, memoria istorică vie, adică neoficială, a putut să își relaxeze focalizarea negativă pe situația de dinainte de 1918. Ceea ce a devenit mai important după 1945, a fost adaptarea/rezistența la noua competiție pentru resursele alocate de statul socialist. Cu alte cuvinte, spre deosebire de perioada interbelică, rememorarea unui trecut conflictual cu celelalte grupuri etnice nu legitima accesul la resurse.

Primul motiv pentru apropierea simbolică dintre populația românească a Banatului și celelalte grupuri etnice din regiune ține de noile modalități de alocare a resurselor. În loc să mai concureze cu minoritățile în domeniul pieței și al capitalului, românii bănățeni trebuiau să concureze acum doar cu indivizii numiți de la centru. Ascensiunea politică și administrativă erau aproape în exclusivitate responsabile pentru diferențierea și poziția socială în comunism. Spre deosebire de perioada interbelică, când piața echilibra distribuția unei părți din resurse, în timpul comunismului, toate resursele erau alocate de către stat. Pozițiile superioare ale PCR erau acum „rotite” în mod regulat de la o regiune la alta, fiind ca și înainte de război numite de la centru. Pentru Banat, cele mai multe cadre de nivel înalt veneau acum din afara regiunii, blocând astfel șansele de ascensiune politică și socială ale potențialei clientele locale.

Apropierea pozițiilor administrative și manageriale de către birocrăți din afara regiunii a întărit distincțiile mentale larg împărtășite în perioada comunismului dintre „noi” și „ei”, „societatea împotriva statului”, „ordinea socială reală împotriva sistemului politic”. Aceasta a condus la atribuirea categoriei „noi”²¹ pentru populația locală din Banat (români, unguri, nemți, sârbi), și a categoriei „ei” celor proveniți din alte regiuni (nu neapărat numai celor aflați în poziții privilegiate).

Un al doilea motiv pentru apropierea simbolică dintre românii bănățeni și celelalte grupuri etnice locale a fost legată de reîntărirea identității regionale românești în contextul imigrației²² masive de muncitori industriali și de țărani din Vechiul Regat. Pe lângă problema pe termen lung a accesului la posturile superioare, acum locuitorii Banatului erau puși în situația de a avea de-a face cu imigranții din afara Banatului în mod cotidian. Ca și înainte de comunism, aceștia erau percepuți ca balcanici: înapoiți, leneși, corupți și incompetenți. Pentru a semnaliza gradul de civilizație regională și diferențele culturale regionale, românii bănățeni au început să vorbească (spre deosebire de perioada interbelică) despre influența benefică pe care germanii (și într-o anumită măsură ungurii) au avut-o asupra lor. Românii din spațiul habsburgic în general i-au definit pe germani, dar și maghiari, drept grupuri „civilizate”. Printr-un transfer de sens, românii revendicau un plus de „civilizație” și se auto-complimentau prin menționarea grupurilor etnice și a regimurilor politice care le-au influențat propria identitate²³.

Un exemplu și o critică probabil că sînt de folos în acest punct. Gîndirea în termenii binari regionalism/multiculturalism/central-europeni/„noi” în opoziție cu Vechiul Regat/naționalism/Balcani/„ei” este cel mai bine ilustrată în câteva din intervențiile lui Victor Neumann, un istoric care se ocupă între altele și de istoria culturală și intelectuală a Banatului. Referitor la crizele provocate de noul context al Transilvaniei și Banatului după 1918, autorul afirmă că: „[O] regiune formată pe coordonatele civilizației Europei Centrale și care în primele două decenii ale veacului nostru se afla în plină explozie urbanistică a intrat în raza de influență a unui mod diferit de gîndire culturală și politică. Așa se face că aspirațiile integrării în civilizația occidentală au fost estompate de o politică de orientare mai conservatoare și de profesarea principiilor de origine balcano-orientală. [...] In pofida faptului că a existat o oarecare receptare a izvoarelor franco-prusiene și deci o elită care s-a format sub această influență, estul și sudul României au fost dominate de o cultură politică și administrativă preluată de la imperiile turc și țarist.[...] Ceea ce s-a observat mai puțin sau deloc, în Vechiul Regat al României (Muntenia și Moldova), discrepanțele dintre elite și mase erau foarte mari.”²⁴

Degenerarea balcanică nu constituie o temă nouă, ci mai degrabă o continuare a regionalismului naționalist interbelic și chiar a dezbaterilor de dinainte de 1918. Interpretarea merită câteva comentarii suplimentare, deoarece este larg răspîndită. Problema nu rezidă atît în faptul de a afirma că ceva este balcanic sau (central) european, deoarece aceasta nu explică nimic sau este similar cu argumentele de tip „caracter național”. Problema cu adevărat de fond este că afirmații de acest gen conțin chiar negarea principiilor multiculturale enunțate. În alt articol, același autor revine asupra acestei probleme: „O anumită **cultură de tip obscur**, provenind din straturile de civilizație balcanic-micasiatice și bizantine domină modul de a gîndi, ca și activitățile funcționarului public la toate nivelurile.”²⁵

În acest caz, trăsăturile și comportamentele ce însoțesc natura disfuncțională și clientelară a statului socialist sînt interpretate în termeni culturali (influențe non-europene și balcanice). Disfuncționalitățile și abuzurile trebuiesc denunțate indiferent de particularități culturale, însă soluția rezidă în interpretarea adecvată a unor

astfel de fapte. Desigur că relativismul cultural nu înseamnă și relativism moral. Însă chiar dacă o suprageneralizare atât de vagă precum „civilizația balcanic-micasiatică și bizantină” ar exista, o poziție ce își asumă relativismul cultural nu ar caracteriza o arie geografică în termeni de cultură obscură. De altfel, analiștii americani ai Europei de Est sînt din ce în ce mai reținuți în a face astfel de afirmații deși, după cum arată Maria Todorova în cartea sa foarte bine primită *Imagining the Balkans* (New York : Oxford University Press, 1997), mass-media și producția științifică au abundat în astfel de clișee după 1990²⁶. În contextul românesc, singura discuție critică a folosirii conceptelor din geografia culturală și totodată punerea în discuție a orientalismului (discurs înrudit cu balcanismul) îi aparține lui Sorin Antohi²⁷, care arată că acesta se reproduce în interiorul statului-națiune.

Acest tip de gândire este și mai problematic atunci cînd se referă la indivizi. În acelaș articol din revista *Orizont*, după ce menționează cum societatea civilă a persistat la Timișoara în perioada comunistă și deplînge pe bună dreptate emigrarea germanilor, evreilor sau maghiarilor, autorul spune: „*cultura civică a avut de suferit profund prin popularea orașului cu oameni veniți din mediul rural sau din regiuni mai înapoiate comparativ cu arealul transilvano-bănățean*”. Cunosc argumentele și probabil faptele privitoare la simpatiile politice pentru partide extremiste ale unei părți din acești imigranți, lipsa de maniere, murdăria sau chiar „mirosul”, motive tipice ale discursului de respingere. Însă descrierea lor greșește prin generalizare, esențialism sau prin ignorarea faptului că mulți imigranți veniți din Moldova aparțin unui strat social anume, și anume cel al muncitorilor industriali sau din construcții. Acest ansamblu nu este o trăsătură comună, generală și de neschimbat. Este semnificativ că întocmai ca în cazul românilor bănățeni în alte perioade istorice, acești nou veniți se schimbă. La a doua generație, ei preiau de la grupul dominant, în speță cel al localnicilor, multe elemente culturale din normele de comportament sau de pronunție din Banat, tocmai din motive ce țin de o identitate stigmatizată. Este, ca în cazul oricărui alt fenomen ce ține de relații între grupuri sociale/etnice, un proces dinamic și contextual.

Al treilea motiv este legat de aspirațiile europene și de dorința de „întoarcere în Europa”. Locuitorii Banatului cred că regiunea lor este în mod deosebit aptă pentru Europa. Spre deosebire de perioada interbelică, cînd românii ar fi dorit ca Banatul să fie „pur” etnic, ei susțin acum că Banatul aparține atât spațiului cultural românesc, cît și celui central-european. În timpul comunismului, orice ar fi putut simboliza „Vestul” și „Europa” era valorificat și cîștiga investiția afectivă a oamenilor. Pe valul retoricii de „întoarcere în Europa”²⁸ ce a urmat frustrărilor din anii '70 și '80, Banatul a fost oferit drept exemplu României ca model European: prosperitate, inovație, modernitate reînnoită și toleranță etnică. Cum regiunea avea o lungă istorie legată de Imperiul Habsburgic, „urme” ale Europei erau într-adevăr abundente. Arhitectura vieneză fin-de-siècle, poziția cea mai vestică din România sau colonizările nemțești²⁹ au devenit veritabile *lieux de memoir* ale unui trecut european. Aceste locuri, evenimente și chiar comunități etnice din Banat au devenit locul pe care s-a articulat istoria „adevărată” (cea europeană), păstrată vie de către memorie și izolată de dogmele oficiale ale național-comunismului.

Cel de-al patrulea motiv este legat de narațiunile întoarcerii în Europa, dar privește mai ales opoziția la socialismul de stat. Aserțiunea genealogiilor central europene era importantă pentru politica de rezistență locală față de regimul comunist. În timpul anilor '60, '70 și '80 în Ungaria, Cehoslovacia și Polonia au apărut importante mișcări de dizidență ce solicitau reformarea sistemelor comuniste. Din diferite motive, aceste mișcări de democratizare au fost aproape absente în România³⁰. Prin urmare, posibilitățile dizidenței trebuiau să importe idei din țările comuniste învecinate. Mișcările dizidente din Europa Centrală făceau adesea referință la *Mittleuropa* ca la un spațiu care, în virtutea naturii și a culturii sale, se poate elibera de opresiunea politică. Prin afirmarea genealogiilor central europene pentru cultura regională, intelectualii critici din Banat puteau să se afilieze simbolic la mișcările de dizidență.

Un bun exemplu de articulare a disidenței locale în termeni de „urme” culturale ale Europei Centrale ce există în Banat, este un roman publicat în 1990. Aceasta era o perioadă cînd memoriile și discursurile neoficiale se mutau rapid în domeniul dezbaterilor publice. Romanul *Femeia în roșu*³¹, scrisă de trei critici literari născuți după 1945³², descrie viața unei femei născute în Banat, care, după aventuri fabuloase în perioada prohibiției din Chicago din anii '30, alege să se întoarcă acasă pentru a-și trăi aici restul vieții. Textul este scris reflectiv și îmbină bucăți de ficțiune și de istorie. Autorii folosesc metode aproape etnografice și istorice pentru a descrie contextul social și cultural al Banatului folosind monografiile, studiile istorice, ziare și chiar și surse orale. Romanul include personaje ce călătoresc în spațiul fostului Imperiu sau la Viena, dar și elemente de descriere a diferitelor grupuri lingvistice și profesionale de la începutul secolului. Romanul a fost scris înainte de 1989 și nu a putut fi publicat pînă la căderea lui Ceaușescu.

De ce menționez acest roman? Postfața romanului, scrisă imediat după 1989, sugerează cadrul în care autorii ar dori să obțină lectura cititorilor. Romanul este situat în contextul intelectualilor anti-comuniști central europeni (Vaclav Havel, Adam Michnick, Danilo Kiš s.a.m.d.), în contextul deprimant al României anilor '80 și în cel al regiunilor de graniță. Cu alte cuvinte, meta-narațiunea postfeței, leagă referințele culturale central-europene cu activismul democratic și cu potențialul Banatului de a disemina acest spirit³³.

Un al cincilea motiv pentru redefinirea relației românilor bănățeni cu celelalte grupuri etnice, în acest caz cu germanii, este legat de penuria de bunuri de consum, provocată de mobilizarea economică cvasi-stalinistă a anilor '70 și mai ales '80. Era profitabil pentru români să aibă legături individuale cât mai apropiate cu germanii, deoarece astfel își puteau procura anumite bunuri, practic inexistente în România. După cum bine se știe, de la sfîșitul anilor '60, populația nemțească a început să emigreze spre Germania. Statul român nu permitea tuturor membrilor unei familii să emigreze dintr-o dată și, datorită separării rudelor, dar și a existenței prietenilor rămași în România, circulația de persoane și de bunuri de consum între Germania și Banat era intensă. Unele bunuri erau fie cumpărate, fie circulau ca daruri de la nemți. Acestea nu erau numai bunuri de consum rare (muzică, cosmetice, cafea, reviste de modă etc), ci și bunuri culturale: imagini din, și povestiri despre Occident.

Economia de penurie a contribuit la o redefinire a relațiilor etnice nu numai cu nemții, ci și cu ungurii și sîrbi din regiune. Începînd cu anii '60, Iugoslavia și Ungaria au avut regimuri mult mai liberale și mai orientate spre consum, în comparație cu politica impusă de Ceaușescu României. Diaspora din Banat a acestor grupuri, dar și populațiile locale de pe ambele părți ale granițelor au funcționat astfel ca o „mînă invizibilă”, suplinind lipsa pieței.

4. Concluzii

Am încercat să trasez în acest articol transformarea regionalismului bănățean al românilor, de la un discurs de excludere înainte de comunism, la unul care accentuează elementele istorice conforme relațiilor etnice actuale și nevoii de toleranță dintre români, germani, unguri și sîrbi. „Călătoria” regionalismului în zona neoficială și non-hegemonică a memoriei istorice a avut efecte pozitive, prin acomodarea la un context social mai puțin polarizat etnic și prin reprimarea amintirilor neplăcute.

Narațiunile istorice și politice care circulau în zonele neoficiale și private au investit afectiv în urmele lăsate în Banat de diferite perioade istorice. Spre deosebire de „locurile memoriei” din anii '20 și '30, cele din perioada comunistă conțineau speranțe mai „europene” și mai puțin ostile. De exemplu, arhitectura Timișoarei construită înainte de 1918 era judecată în perioada interbelică drept neromânească. Semnificative în acest sens au fost criticile foarte puternice aduse în 1934-1935 proiectului actualei catedrale ortodoxe din centrul orașului. Atunci era judecată ca arătînd prea catolică și prea puțin „monumentală”, nepermițînd astfel distanțarea și dominația simbolică asupra orașului majoritar neromânesc³⁴. În timpul comunismului și după aceea, clădirile de dinainte de 1918 (precum și catedrala respectivă) au devenit o marcă a identității regionale. Anul trecut, marele premiu al concursului internațional *Televest* organizat la TVR Timișoara a fost cîștigat de un documentar al TVR locale, numit *Timișoara, mica Vienă*. Scenariul său prezintă Timișoara ca fiind construită ca o serie de replici la proiectele arhitectonice vieneze. Aceasta reîntărește caracterizarea pe care Pierre Nora o face „locurilor memoriei”: „[*lieux de mémoire*] sînt pentru totdeauna deschise la o serie completă de semnificații pe care le pot lua”.³⁵

Trecerea de la regionalismul naționalist interbelic la discursul regionalist democratic din prezent trebuie explicată, deoarece nu poate fi înțeleasă în termeni a-cauzali de „evoluție organică” sau „evoluție naturală”. Încercînd să explic ce factori au influențat memoria și deci identitatea regională în timpul comunismului, am identificat cinci cauze. Acestea sînt (1) modalitățile specifice statului socialist de a aloca resurse (excluderea populației regionale din pozițiile superioare datorată centralismului), (2) nevoia de a simboliza diferența regională de către românii bănățeni în fața imigrației puternice din alte zone mai puțin dezvoltate sau considerate ca inferioare cultural (Vechiul Regat), (3) puterea potențială a genealogiilor identitare central-europene de a semnifica rezistență la politica oficială, (4) existența și crearea în Banat a unor *lieux de mémoire* care puteau articula și întruchipa legăturile emoționale cu Europa și (5) oportunitatea ca germanii, maghiarii și sîrbi din regiune să furnizeze imagini și bunuri care să reprezinte „Vestul”.

După 1989, noua versiune a istoriei Banatului, elaborată neoficial în timpul comunismului, a fost făcută publică. Ea păstra într-adevăr lucruri din trecut, dar întruchipa cu precădere atitudini ce reflectau dorințele democratice din perioadele comuniste și post-comuniste decît istoria (în final!) „adevărată” a regiunii. Narațiunea istorică includea de asemenea și speranțe pentru viitor, legate de așteptări comune ale indivizilor ce

au trăit în comunism (bunăstare, democrație, etc). În general, noul regionalism bănățean era apropiat de o versiune a discursului național care insista asupra modernizării și asupra nevoii de a recupera legăturile cu Vestul. Referința lor comună erau aspirațiile europene și urmele trecutului european din istoria regiunii/națiunii. În ciuda punctelor comune, unele elemente din discursul regionalist se bazau pe argumente ce se situau în afara discursului hegemonic naționalist. Aceste puncte includeau memoria Revoluției maghiare din 1956 și a impactului ei local, accentul pe toleranța etnică în momentul când statul adoptase un discurs naționalist sau interesul față de mișcările civice din alte țări central-europene.

Probabil că cea mai importantă problemă pe care am încercat să o ridic în acest studiu privește reacțiile ostile ale centrului atât la regionalismul interbelic, cât și la regionalismul actual. Este legitimă întrebarea privitoare la gradul în care politicile culturale ale statului pot să recunoască și să integreze varietatea experiențelor locale (etnice și regionale), în afara unei narațiuni eclectice, teleologice și deci totalizante despre istoria națională. O „descenzalizare a istoriei” ar putea transforma „destinul național” în șansă, „ființa națională” în contingent și acuzațiile de „subminare a statului” în recunoașterea importanței și autenticității experienței și istoriilor locale.

Se poate pune întrebarea dacă un discurs așa pozitiv ar trebui criticat sau relativizat, mai ales în perioada actuală când structurile național-comuniste se află în ofensivă. Identitatea europeană și relațiile etnice cooperante sînt două lucruri care nu pot fi decît de dorit. Punînd în paranteză contextul politic strict actual, construirea de narațiuni istorice prea coerente despre un trecut totuși ambiguu, presărat cu momente contradictorii și accese afective poate fi problematică. Astfel de momente includ presiuni asimilaționiste în momente mai îndepărtate sau apropiate, sentimente anti-europene și anti-democratice ale românilor, germanilor sau maghiarilor în perioada interbelică sau antisemitismul lor din aceeași perioadă. Legat de acest punct, întrebările mai generale despre cum să promovăm înțelegerea etnică ar fi: unde trebuie să căutăm explicațiile pentru conflict/cooperarea interetnică? La nivel de „mentalitate” (dacă așa ceva există), de instituții sociale, în contextul economic, în modurile de organizare a etnicității din regiune, la frontierele simbolice sau la rolul intelectualilor în constituirea de identități colective? Probabil că la toate acestea. În plus, ele trebuie privite dintr-o perspectivă istorică care să considere acțiunile sociale în contextul în care au apărut.

În al doilea rînd, se poate spune că noua identitate europeană a regiunii este restrictivă și poate crea excludere simbolică prin invocarea unei presupuse inferiorități balcanice a celorlalte regiuni. Numărul imigranților cu poziții manageriale sau în general aparținînd nomenclaturii reprezintă doar un procent infim din numărul total al celor veniți în Banat. Acest aspect, pe care l-am discutat mai sus, este și un argument mai general pentru critica și eventual evaluarea politicii folosirii unor teorii ale stigmatului despre „Balcani” (și a tuturor formulărilor derivate). „Balcanii”, dar în egală măsură Europa Centrală ș.a.m.d sînt variații pe teme de geografie culturală de secol nouăsprezece. Ele sînt prea puțin categorii de analiză culturală sau geografii fixe, neavînd, în fond, decît o valoare de construcții simbolice. □

NOTE

1. În ultimile două decenii de comunism, acest regionalism era neoficial, circulînd atît în forme intelectuale, cît și în forme populare. După 1989, el a putut deveni public.

2. Prin extensie, și pe cele transilvănene.

3. Pentru astfel de evocări, vezi conceptul de post-memorie, „*distinct de memorie prin distanță generatională și de istorie prin legătură personală intensă*”. Post-memoria diferă de asemenea în relația pe care o are cu obiectul: „*este mediată nu de amintire, ci printr-o investiție imaginativă și creație*” [subl. aut]. Marianne Hirsch, **Family frames : photography, narrative, and postmemory**, Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1997, 22.

4. Acesta articol este o relativizare a discursului regionalist de pe o poziție ce își asumă importanța pluralismului și relativismului cultural, fie și din punct de vedere geografic. Nu este nicidecum un argument printre rînduri în favoarea acuzațiilor stupide ale național-comuniștilor la adresa mișcării civice din ultimii ani din Banat. Critici de genul celor de mai jos sînt greu de formulat tocmai din cauza pericolului de a fi situat în aceeași tabără cu extremiștii.

5. Unele relații etnice, prezentate drept „confluente”, reprezintă simple „contracte sociale” între stat și diverse grupuri etnice, sau chiar între grupurile etnice (pentru o astfel de conceptualizare vezi Victor Karady, **A Social and economic history of Central European Jewry**, New Brunswick, N.J., U.S.A. : Transaction Publishers, 1990). De exemplu, acesta a fost cazul relațiilor dintre unele comunități slovace sau chești și populația germană din zona Carașului. În general, cred că trebuie menționat cine și din ce motive învața limbile altor grupuri. Bi- sau trilingvismul nu este rezultatul unei *pris de conscience* precoce la nivel popular în favoarea multiculturalismului, ci rezultatul presiunilor piețelor lingvistice sau de muncă, a măsurilor administrative ale statului sau a diferențelor de prestigiu.

6. Termenul este preluat din Roger Brubakers, **Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism**, MS, 1996. El definește „*naționalismul naționalizant*” ca încercarea populației majoritare de a își îmbunătăți poziția socială și economică în cadrul statului națiune. Slovacia în aceeași perioadă, sau, mai recent, statele rezultate în urma dezmembrării Uniunii Sovietice

ar putea constitui exemple similare. Pentru o excelentă descriere a perioadei interbelice din punctul de vedere al politicilor culturale de la noi, vezi Irina Livezeanu, **Cultură și naționalism în România Mare**, București, Humanitas, 1998. Pentru câteva statistici și descrieri narative ale contextului social și etnic din Banat în această perioadă, vezi Liviu Chelcea, *Naționalism și regionalism în Banat în perioada interbelică: Competiție pentru resurse, elite și discursuri culturale*, **Revista de cercetări sociale**, 4/1997.

7. Populația maghiară și în special populația evreiască de limba maghiară erau privite cu suspiciuni nefondate. Pentru o relatare care contrazice acest stereotip, remarcabilă prin capacitatea de descriere a vieții de dinainte de război și tragedia unei comunități evreiești din zona Satu-Mare, vezi autobiografia lui Martin Lax, **Carașeu: a Holocaust Remembrance**, Cleveland, Ohio: Pilgrim Press, 1996.

8. Din păcate, nu am consultat prea multe surse maghiare sau germane din Banat din acea perioadă; studiul poate fi privit deci ca referindu-se în principal la românii bănățeni și mai puțin la celelalte grupuri etnice; îmi asum eventualele erori.

9. Grigore Bia-Gemene, *Naționalismul regionalist*, 1935, **Vestul** no. 1165. Acest ziar a fost principala „voce” a regionaliștilor.

10. Regionalismul în această perioadă nu se rezuma la a fi naționalist. Era de asemenea și iredentist față de Banatul sârbesc. Anexarea acestuia era parte integrantă din programul regionalist, așa cum a fost enunțat de Sever Bocu, principalul lider politic al mișcării regionaliste.

11. Irina Livezeanu, *Cultură și naționalism ...*

12. Sînt ridicole și în același timp semnificative pentru organizarea centralistă a discursului public în România acuzațiile primite de mesajul democratic ce însoțește identitatea regională actuală. Începînd cu 1990, național-comuniștii au reluat aceeași temă ca și centraliștii interbelici: orice variație regională, în măsura în care nu reproduce hegemonia centrului este învinuită că subminează unitatea statului și că reprezintă ambiții separatiste. Pentru naționalism, ca pentru orice ideologie etatistă, diversitatea, fie ea și regională, constituie o amenințare, deoarece semnifică schimbare și mai ales fragmentare. Pentru o discuție mai completă despre naționalism (în acest caz grecesc) ca ideologie etatistă, vezi excelenta carte a lui Michael Hertzfeld, **Anthropology through the Self-looking Glass**, Cambridge University Press, 1987.

13. Pierre Nora, 1994, „*Between Memory and History*”, în **History and memory in African American culture**, volum editat de Genevieve Fabre și Robert O’Meally, New York: Oxford University Press. Sfrîșitul socialismului a produs reversul acestei situații.

14. Vezi Luisa Passerini, 1987, **Fascism in Popular Memory**, Cambridge: Cambridge University Press, în special pp. 17-64 pentru descrierea diferențelor dintre memoria orală și cea personală. Pentru un studiu remarcabil despre memoria în comunism, pornind de la analiza textelor lui Milan Kundera și György Konrád, vezi Richard Esbenschade, 1995, *Remembering to Forget: Memory, History, National Identity in Postwar East-Central Europe*, în **Representations** [ediție specială despre Europa de Est], Winter 1995.

15. Este vorba, desigur, de intervențiile oportune ale lui Gabriel Andreescu, tipărite în **Nationaliști și anti-naționaliști**, Iași, Polirom, 1997.

16. Vezi Katherine Verdery, 1994, **Compromis și rezistență în cultura română sub Ceaușescu**, [trad. Mona și Sorin Antohi], București, Humanitas, 1994.

17. Înainte de comunism, populația evreiască se aflase într-o situație dramatică datorită regimului fascist al lui Ion Antonescu. După 1945, un procent mare din supraviețuitorii au emigrat din Banat.

18. Kathrine Verdery, 1985, *The unmaking of an ethnic collectivity: Transylvania’s Germans*, **American Ethnologist** vol. 12:4, 73.

19. Verdery, *The unmaking...*, 78.

20. Totuși, diferențele de prestigiu dintre cele trei grupuri etnice au păstrat în linii mari ierarhia interbelică.

21. „Noi” era conceptual opus statului. Vezi David Kideckel, 1993, **The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond**, Ithaca: Cornell University Press, p.3.

22. Imigrația a fost încurajată de evenimente precum deportarea germanilor, re-industrializarea Banatului, foametea din Moldova din 1946 sau balanța demografică negativă a regiunii. Totuși, nu trebuie ignorate nici acțiunile deliberate, mai difuze sau mai manifeste, de românizare a orașelor din Ardeal și Banat.

23. Nu e nimic neobișnuit în variația identității unui grup. Pentru manevrarea genealogiilor, vezi studiul clasic a lui Edmund Leach, **Political systems of highland Burma: a study of Kachin social structure**, Cambridge, Harvard University Press, 1954. Leach descrie cum o populație care își revendica o anumită origine, și-a schimbat alegerea după o anumită perioadă din cauza contextului favorabil.

24. Victor Neumann, *Cultura civică în Transilvania*, **Orizont** nr. 11 (1402) 15 nov. 1998, p. 20.

25. Victor Neumann, *Cauza riscurilor*, **Curentul**, 9 noiembrie, 1998. Sublinierea îmi aparține.

26. Un articol al lui Todorova a fost publicat și în **Secolul XX**, numărul 7/1997, însă nu a trezit nici un ecou.

27. Sorin Antohi, **Civitas Imaginalis: istorie și utopie în cultura română**, București, Litera, 1994), 268, n.5.

28. Retrasarea și crearea asocierilor cu „Europa” în foste discursuri indigeniste, în timpul, și după perioada comunismului, nu se limitează la cazul Banatului sau al României în general. Pentru cazul Ungariei, Susan Gal (*Bartok’s Funeral*, **American Ethnologist**, 1991, vol. 18:4) descrie discursurile similare produse în jurul reînnoșării la Budapesta a rămășițelor compozitorului Béla Bartók (îngropat inițial la New York). Un alt exemplu, aproape protocroronist, este oferit de antropologul Stephen F. Jones care descrie imaginile create de naționaliștii post-sovietici din Georgia. În dorința de reluare a legăturilor cu Europa, ei prezintă unele mitologii populare drept o sursă de inspirație pentru lumea Greciei antice și deci pentru întreaga Europă. Vezi Stephen F. Jones, *Old Ghosts and New Chains*, în Rubie Watson (ed.), 1994, **Memory, History**

and Opposition Under State Socialism, Santa Fe: School of Am. Research Press, pp. 162-163. La urma urmei, cine nu ar dori să fie european?

29. La acestea se adaugă exemple foarte exotice și interesante: francezii din Tomnatec sau spaniolii din fosta „Noua Barcelonă”.

30. Pentru trecerea în revistă a acestor motive, vezi Katherine Verdery, **What was socialism, and what comes next?**, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1996, mai ales ultimul capitol, precum și concluziile de la *Compromis și rezistență...*

31. Mircea Mihăieș, Adriana Babeți și Mircea Nedelciu, 1990, *Femeia în roșu*, București: Cartea Românească.

32. Ar fi interesant de făcut o analiză a romanului prin prisma conceptului de post-memorie (menționat în n.s. 3), adică investiția afectivă și imaginativă intensă într-un trecut care nu este direct personal, ci mediat prin generații și texte (considerate ca urme).

33. Romanul conține mai mult decât această interpretare posibilă.

34. Vezi campaniile susținute de ziarul **Vestul și Froncea** din anii respectivi împotriva aspectului actualei catedrale.

35. Nora, *Between History...*, p.300.

*

Liviu CHELCEA (B.A. in Sociology - University of Bucharest, M.A. in History - Central European University, Budapest) is a student in the PhD program of Anthropology at University of Michigan, Ann Arbor. He will co-author a book (*Nemira*, 1999) based on oral history study of ethnic relations, popular understanding of communism and strategies of coping with 1980s consumer goods shortage in a village near the Romanian-Hungarian border (Sintana, Arad county). Several articles based on the research on Banat regionalism and ethnic relations in Sintana have been published in „Revista de Cercetari Sociale [Social Research Journal]”, *Rromathan-Journal of Rroma Studies* and in the edited volumes „*Minoritari, Marginali, Exclusi [Minorities, Marginals and Outcasts (Polirom: 1996)]*”; “*The Garden and the Workshop: Disseminating Cultural History in Central Europe*” (Europa Institute Press, Budapest, 1998). Current research interests include social history and political economy of post-socialism.